

Mozaikok a halál kultúrtörténetéből 1. rész

Mosaics from the cultural history of death 1th part

Domonkos Norbert doktorandusz

Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Doktori Iskola

domonkos.norbert@szte.hu

Initially submitted Febr.1, 2021; accepted for publication March 1, 2022

Abstract

Our lives are characterized by two decisive points: birth and death, the two most vulnerable moments in our existence. These are such natural processes, that without them all living beings would not exist. Death typically evokes fearful feelings in people. The view of death is the history of humanity at the same time. Death is the most important philosophical question in all historical times, reflecting certain cultures' convictions. People's attitudes toward death are changing excessively, so chronologically it is worthy to study from a millennial perspective. The pictorial representations of death, the habits, and the behavioural and burial forms reflect the view of death in certain civilisations. Many burial forms came to be, and all set, which ritual way the deceased received the final honour.

Habits are less in the present time, and the rule of religion decreases, so the confrontation with death means a huge trial.

kulcsszavak

halál, halálattitűd, halál kultusz

keywords

death, death attitude, cult of death

Bevezetés

Az emberi lét végessége történelmi koroktól függetlenül fontos bölcséleti kérdéseket vet fel. A halálnak, mint az emberi élet megkerülhetetlen velejárójának tudományos tanulmányozása a múlt században kezdődött, amelynek köszönhetően egyre több ismerettel rendelkezünk a halálhoz való viszonyulás alakulásáról. A felhalmozott tudás már túlmutat a téma időmenti jelentőségén, több tudományág foglalkozik e témával különböző szempontokból, a történelmi hagyományokkal rendelkező hittudományokon, filozófián, bölcséleten és orvostudományon kívül az etnológia, biológia, antropológia, tanatológia, a pszichológia, molekuláris biológia és egyéb diszciplínák. A múlt időfolyamatát egységekre bontva, az elmúlás tényével való szembesülés alapján különféle kultúrák sajátos történelmi szokásai deríthetők fel. Jelen tanulmány áttekintő jellegénél fogva csak egy-egy kultúrát emel ki, az európai társadalomfejlődés bölcsőjeként emlegetett görög kultúra sokszínűsége miatt a legtöbbek számára közismert, így a kutatás fókuszába a kevésbé ismert civilizációk kerültek.

Az ókori civilizációk halál szemlélete

Az ókori Mezopotámia halál szemlélete

Az ókori Mezopotámiában a Tigris és az Eufrátesz folyómenti kultúrájában megjelenő első városállamok a sumér civilizáció képviselői. Hozzájuk köthető a történelem legkorábbi írásrendszerének a kidolgozása.

(Harmat, 2016) A sumér majd helyébe lépő új társadalmi, gazdasági és vallási kultúrákba tartozó akkád, babiloni és asszír nyelvű szövegek, amelyek földrajzilag és időben is megoszlanak, bár jelentős eltéréseket tükröznek, de a kulturális folyamatosság is jellemzi őket. Arra engednek következtetni, hogy meggyőződésük szerint az élvezeteket csak az életben megélhető dolgokként fogták fel, a túlvilágot a földi élet egyfajta szürke, barátságtalan változatának tartották, abban nem találtak vigasztalást. Elképzelésük szerint itt a halottak szellemei éltek, akik az élők közé érkező legkülönbözőbb bajokat és betegségeket okozhatták. A gyógyító rítusok gyakran az ő kiengesztelésüket, a túlvilágra való visszatérésüket célozták. Megmaradt tárgyi és írásos emlékekből rekonstruálható a halál tudatosulásának megjelenése.

Irodalmi forrásaik közül a leghíresebb a Gilgames-eposz, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük, miként tekintettek a sorsra, és a halál problémáját hogyan szemléltették, milyen bölcséleti értelmezéssel szolgálták. (Barton & Jastrow, 1899) Foglalkoztatta őket a halál értelme), beszámoltak az eltávozottak sorsáról, lejegyezték és bemutatták a gyászszertartásokat. Az elhalálozást az emberiség fátumaként írták le, az embernek csak híre lehetett örökéletű. Nézeteik szerint mindenkire ugyanaz a földöntúli sors várt, függetlenül az élet során tett cselekedeteik helyes vagy helytelennek ítélt voltától. A leggyakoribb kapcsolódó eufemizmus a „*sorsra jutni*” kifejezés, amelyet a halál folyamatára alkalmaztak. A halott teste visszatért a földre, szelleme – túlvilági útja végén – a 7 fallal övezett túlvilági város lakója lett, ahol ellátását az utódok halotti áldozatai biztosították. Az alvilág tápláléka keserű, vize sós volt. A halál egy átmeneti állapot volt, a földi világból a túlvilágba. A halállal kapcsolatos attitűdjeik középpontjában a rettegés, a mindennapi életet súlytó félelem állt. (Cohen, 2005)

A temetkezési módjukra az egyszerűség volt jellemző. Fontos kötelességként említik a végtisztesség megadásához kapcsolódó rituálékat és a holtak gondozását, mert úgy hitték, hogy azok hiányában a holtak szellemei visszatérnek és az élő hozzátartozókat kísérteni tudják. Ennek okán téglából megrakott, nádszönyeggel bélelt koporsóba temetkeztek, amely a földi maradványok biztonságos elzárását szolgálta. A halottakat – az uralkodóktól eltekintve – a ház alá helyezték nyugalomra, ami megkönnyítette az ellátásukat és a sírok folyamatos karbantartását. (Hays, 2018) A túlvilági hiedelmek egyéb forrásai a temetkezési kultuszokat és sírfeliratokat megőrkítő epigrammák. A halál rejtélyének megismeréséhez hozzátartozott a halhatatlanság elérésének kérdése. Az örökélet, amennyiben metaforikusan elképzelhető volt, a következő generációk emlékezetében valósulhatott meg. (Choksi, 2014)

A mezopotámiai túlvilági hitet azonban nem szabad konzisztensnek tekinteni. Mint minden kulturális rendszer, ezek az elképzelések is alakultak az idők folyamán. A babilóniai és asszír szakirodalom szerint például a holtak inaktivitásra vannak ítélve. Az ő kultúrájuk is magába foglalta a sumér civilizációnak és utódainak, az akkád és az asszír kultúráknak a folytonosságát, de a túlvilágra vonatkozó hiedelmek és gyakorlatok a társadalmi és gazdasági pozícióval is változtak. A bibliai értelemben vett paradicsom gondolata idegen volt tőlük, az ég földrajzi ellentétéként felfogott alvilágot a földi élet erősen visszafogott változataként értették, amely kapcsán nyomatékosítani kell, hogy nem a poklot jelentette. Nem szolgált sem az elkárhozás, sem a jutalmazás helyéül, pusztán ez volt az egyetlen túlvilági célpont azok számára, akiknek a teste és a sírja megfelelő gondozásban részesült.

Hettita Birodalom

Az ókori Kis-Ázsia hegyvidékén, a mai Törökország területén alakult meg a Hettita Birodalom, amelynek népe politikai alapon különböztette meg magát más népektől. E megkülönböztetés a vallási meggyőződés terén is jelen volt, nem csak az istenekre, hanem a kultuszokra is vonatkozott. A hettita és más nyelven íródott forrásanyagok nem túl bőbeszédűek, ezért kevés információ áll rendelkezésre a

hettiták túlvilágról alkotott képéről. (Demirci & Falay, 2016) Egyértelmű bizonyítékok hiányában a kutatók között mai napig vitatott kérdés a más népek isteneivel szembeni toleranciájuk. Csekély szöveges bizonyítékaik leírták a hettita nagykirályok korában tomboló járvány tüneteit és terjedését, amelyet az őseik bűneként értelmeztek. (Simon, 2009, 2018)

Ókori Nílus-völgyi civilizációk

A világtörténelem egyik leghosszabb életű kultúrája a Nílus völgyében, északkelet-Afrika területén jött létre. A sumér írásrendszer kialakulásával nagyjából egyidejűleg a hieroglif írás is létrejött. A két írásrendszer egymáshoz való viszonyának a tisztázása még további kutatást igényel. Szinte az állam kialakulásától kezdve ennek kézírásos változatát, a hieratikus írást is használták. A mai modern írásrendszerhez hasonlóan az ő rendszerük is alkalmas volt mindenféle feljegyzés készítésére. Különösen szívesen jegyeztek le vallási szövegeket, így a halállal kapcsolatos elképzeléseiket is. Az egyiptomi nép kultúrájában a halál ugyanis nagy hangsúlyt kapott, ami a suméroktól nagyon eltérő elképzelést mutat. Az elmúlás jelentőségteljes volta miatt egyesek ezt a sivatagi oázisként felfogható kultúrát a halál szeretetére épülőnek tartják. (Kákosy, 2005)

Számottevő írásos forrás lelhető fel a holttestek megőrzésének gyakorlatáról, a túlvilágra jutás folyamatáról és a halotti kultuszt előkészítő szertartásokról. Az ókori Egyiptom területéről előkerült bizonyítékok többsége temetkezési emlékekből, sírokból származik. A temetőket általában a sivatag szélén hozták létre, elkülönítve a nyughelyeket az élők világától, hasonlóan sok más kultúrához (Fábián, 2018). A kor hitvilágban a vallás azon a meggyőződésen alapult, hogy az élet a túlvilágon folytatódik, így a halál bekövetkeztét egy átmeneti állapotnak tekintették egy másfajta létezés felé, mely az alvás állapotához hasonlatos – fenntartását a mumifikálással kívánták elérni. Ezt a tehetetlen állapotot oldották fel különböző rituálék segítségével. Képletesen „felébresztették” a halottat a „szájmegnyitás szertartásával”, hogy a halotti rituálé következő fázisaként immár szabadon mozogva útra kelhessen. Utazása az istenekhez vezetett, ahol földi tettei alapján – az Újbirodalom korától a szív mérlegelésének eredményeként – megigazult. Múmia-teste és emberfejű madár lelke (ba-lélek) egyesült, és maga a halott is istenné válva, Ozirisz megtestesítőjeként élhetett.

A földi életből távozó átmeneti állapotú halottat ikonográfiájukban és képi szimbólumaikban, mint védtelen, alvó emberi alakot ábrázolták. Az újjászületésük első megnyilvánulása a felébredés volt, aminek megjelenítésében az ágy és a fejtámasz is fontos szerepet töltött be. A holtak elhelyezésén túl a halállal összefüggésbe hozható összetett megjelenítés közismertté vált formai elemein és állandósult jelentést hordozó motívumain túl a temetkezés során használt mindennapi tárgyaik is a kényelmes földi élethez hasonló életmód folytatását jelképezték. A sírkamrák falán jellegzetes az ajtók szimbolikája, amely a túlvilággal és a földi élettel való kommunikációt hivatottak biztosítani, hiszen az istenné vált halott ezeken keresztül tudott közlekedni – hitük szerint segíteni, és ártani pl. betegség okozásával, saját akaratából, vagy a halottakhoz írt levelek hatására. A sírkamrák, és a ravatalozók szertartásainak alapvető célja a halott „felébresztése után” a veszélyes túlvilági területeken való biztonságos és sikeres továbbjutás elősegítése volt, hogy utána a földi élet tökéletes formáját élhessék a Túlvilágon. A sírdekorációk, de a fáraók sírkamráinak kellékei és motívumai is a túlvilági életbe való újjászületést hivatottak ábrázolni a befogadás, a védelmezés és termékenység szimbolikájával. (Liptay, 2018)

Ugyan az egyiptomiak nagy hangsúlyt fektettek a halál kultúrájára, de civilizációjuk az életet sokkal inkább szerető, életteli, rugalmas, változatos és óriási szellemi fejlettséget és kulturális jellegzetességet mutató kultúra volt. Kevésbé ismertek a korai időszakban a lakosság tömegének halottas szokásai. A halálfélelem mellett – hiszen ki kellett érdemelni az örök életet –, erkölcsi közösség alakult ki az élők és a holtak között, így a halottak a társadalom nélkülözhetetlen részei voltak. A középbirodalmi gyakorlat

evilágibb, legszembetűnőbb fejleménye a fokozatosan terjedő és fejlődő mumifikációs eljárás, amely összefüggött azzal a meggyőződéssel, hogy a testnek egyben és egésznek kell maradnia ahhoz, hogy az elhunyt a túlvilágba átjutva ott élhessen, ba-lelke visszaköltözhessen testébe. Ez a halottkezelési eljárás a túl bonyolult és költséges volta miatt ekkoriban még a többség számára nem volt elérhető, a görög-római időszakban azonban már tömegesen mumifikálták a halottakat. A mumifikálási gyakorlat hanyatlása következtében a vallási élet fókusza elmozdult a templomok és a közösségibb formák felé. (Baines & Silverman, 1991)

A hit vezető szerepe abban is megmutatkozott, hogy a művészetekben a kezdetektől a római korig elsősorban síremlékeket és vallási tárgyú műveket hoztak létre maradandó anyagból. A Ptolemaioszok uralma majd a római birodalom hódítása jelentős változást hozott a birodalom kultúrájában és a kereszténység hamar teret hódított Egyiptomban. Az ősi rituális meggyőződések, a földi élet eleve elrendeltségének elképzelése és a túlvilági újjáéledés tanításai hozzájárultak a korai keresztény hit átvételéhez. Az arab hódítás után muszlin törzsek telepedtek le a Nílus partján, és az elkövetkező évszázadokban egyre több egyiptomi keresztény (kopt) vette át az iszlám vallást.

Meroé kultúra

Núbia történelmi területén, a Nílus felső folyása mentén állt fenn a Kusita Királyság, melynek történelme két nagy korszakra oszlik, a napata periódusra (Kr.e. 1070-542) és a meroitikus korszakra (Kr.e. 542–Kr.u. 4. sz.). Területük a korábbi évezredekben egyiptomi függésben vagy fennhatóság alatt állt, ami részben a napata periódusban is fennállt. Civilizációjukról is főleg egyiptomi forrásokból tudunk. A birodalom hírneve északi szomszédai árnyékában elhalványult, ugyanakkor ők voltak a 25. dinasztia fáraói, és később méltó riválisként említik. A kusiták számottevő más rítus mellett a mumifikálás gyakorlatát is átvették, ami feltételezi a mögöttes tartalom átvételének valamilyen formáját. Ősi nyelvük, a meroitikus, jórészt máig megfejtetlen. Információink nagyrésze templomokra, sírokra és fogadalmi tárgyakra vésett domborművek értelmezésén, régészeti leletkörülmények ismeretén alapul. A meroitikus korból fennmaradt emlékek számos olyan istenséget ábrázoltak, amelyek egyértelműen nem egyiptomi eredetűek voltak, bár megjelenítésük az egyiptomi stílus hatását tükrözik. Keveset tudunk a halotti rituálék részleteiről, de templomi és sírjeleneteikből arra lehet következtetni, hogy az étel és ital felajánlása fontos volt számukra. A kusita uralkodókat meredek lefutású köpíriszidok alá temették, amelyhez kápolna tartozott, túlvilági jelenetekkel, festett szent szövegekkel díszítve. A királyi halottakat ágyra fektették, pazar felajánlások kíséretében, a köznépet miniatűr téglamelvény alá, díszítetlen földalatti kamrákban helyezték el. A halottas szertartás során szobrocskákat helyeztek el a síron kívül, amelyek a lélek halál utáni utazását jelképezték. A túlvilág felé vezető, konkrét út felajánlásával segítették a halottas gyakorlatot. (Adams, 2020; Madani, 2015)

Garamantok

Egy ókori berber törzs, a garamantok a Szahara líbiai homok sivatagjában hozták létre kultúrájukat. Kr.e. 1000 körül kezdett kialakulni, virágkora Kr.e. 400 – Kr.u. 200 közöttre tehető, és a 7. századtól sorsa ismeretlen. Mivel írásuk és nyelvük megfejtetlen, történetükbe az antik szerzők írásai nyújtanak betekintést. Komplex kereskedelmi hálózatot irányítottak a Földközi-tenger partvidéke és a szubszaharai országok között. A talajvíz felhasználásával virágzó mezőgazdasági termelést folytattak, aminek a klímaváltozás és a vízhiány vetett véget. Temetkezési módjukban látható az átmenet az egyszerűbb sírdomb-formától a kifinomultabb építészeti szerkezet felé. Alkalmazkodóképességük olyan rugalmassági stratégia eredménye, amely lehetővé tette a kietlen tájon való boldogulásukat.

Halottjaik számára az oázisok szélén alakítottak ki tumulusokat, és ezekben a sírokban egyénileg temetkeztek. A klasszikus korszakban a kúp forma dob alakúvá változott, és a használati tárgyak mellett jelentős presztízis mellékletek is a sírba kerültek. Sírépület csak az előkelő réteg számára készült. A

ravatalozói gyakorlatukat helyi közösségeik fejlesztették ki. Sírokon elhelyezett ételáldozataik az élők és a holtak kapcsolatára utalnak. (Mori, 2010)

Bibliográfia

1. ADDAMS, W. Y. (2020). Kushite religion. In *Encyclopedia.com, Free online encyclopedia*. <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/kushite-religion>
2. BAINES, J., LESKO, L. H., & SILVERMAN, D. P. (1991). *Religion in ancient Egypt: Gods, myths, and personal practice*. Cornell University Press. ISBN 0-8014-9786-8, p.147.
3. BARTON, G., & JASTROW, M. (1899). Jastrow's Religion of Babylonia and Assyria. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 15(4), 244-247. <https://doi.org/10.1086/369343>
<http://www.jstor.org/stable/527850>
4. CHOKSI, M. (2014, June 20). Ancient Mesopotamian Beliefs in the Afterlife. *Ancient History Encyclopedia*.
<https://www.ancient.eu/article/701/>
5. COHEN, A. C. (2005). *Death Rituals, Ideology, and the Development of Early Mesopotamian Kingship: Toward a New Understanding of Iraq's Royal Cemetery of Ur*. Leiden and Boston: Brill/Styx. <https://doi.org/10.1163/9789047416791>
6. DEMIRCI, K., & FALAY, B. (2016). ANA HATLARIYLA HİTİT Dini. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(1). <https://doi.org/10.18505/cuifd.88906>
7. FÁBIÁN, Z. I. (2018). Halál – holttest – képmás – kultusz. A test megőrzése, a halotti kultusz és a kultusz előkészítése az ókori Egyiptomban. *KELETKUTATÁS*, 2018, 19-20.
8. HARMAT, Á. P. (2016, August 22). Az ősi sumérok es akkádok története [86.] [Web log post]. https://tortenelemtanulas.blog.hu/2016/08/22/az_osi_sumerok_es_akkadok_tortenete
9. HAYS, J. (2018). Mesopotamian history and religion. <https://factsanddetails.com/world/cat56/sub402/>
10. KÁKOSY L. (2005). *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. ISBN 963 389 818 8, 13-14.
11. LIPTAY É. (2018). A halál mint alvás és a halálból való felébredés az ókori egyiptomi halotti ikonográfiában. *ÓKOR - Folyóirat az antik kultúrákról*, 2018(17/4), 20-27. http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2019/12/2018_4_liptay.pdf
12. MADANI, S. مدني س. (2015, May 8). الدين و الحضارة في السودان القديم. <https://nubiacyvilisation.wordpress.com/2015/05/08>
13. MORI, L. (2010, August). *Between the Sahara and the Mediterranean Coast: the Archaeological Research in the Oasis of Faweh (Fazzan, Libyan Sahara) and the Rediscovery of the Garamantes*. Conference session presented at XVII International Congress of Classical Archaeology, 22-26 Sept. 2008 Session: Lybia and North Africa in Archaic and Classical Times: Reconsidering the Role of the Local Communities in the Light of the Recent Archaeological Investigations, Roma, Italy.
14. SHAW, I. (2004). *Az ókori Egyiptom története*. Debrecen: Gold Book Kiadó. ISBN: 963 425 022 X, 274-276.
15. SIMON, Z. (2009). Nomádok voltak-e a luvi? *Ókor folyóirat*, 2009(8), 15-20. http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/06/2009_2_simon.pdf
16. SIMON, Z. (2018). A hettiták és az idegen kultuszok. *Déri Balázs (szerk.) - Vér Ádám (szerk.): Religio(nes). A vallás és a vallások. ATION Könyvek 3. kötet* [Budapest], 77-84.
17. YELLIN J. (2020). *Kushite Nature of Early Meroitic Mortuary Religion: A Pragmatic Approach to Osirian Beliefs*.

---

https://www.researchgate.net/profile/Janice_Yellin/publication/341193099_The_Kushite_Nature_of_Early_Meroitic_Mortuary_Religion_A_Pragmatic_Approach_to_Osirian_Beliefs/links/5eb3049d299bf152d6a1a95c/The-Kushite-Nature-of-Early-Meroitic-Mortuary-Religion-A-Pragmatic-Approach-to-Osirian-Beliefs.pdf